

علی اکبر علیخانی

روش لایه‌ای در اندیشه

روشنای در اندیشه پیچوده

تکانه‌ها
نشر نگاه معاصر

تقدیم بہ دماغ بر دل نشستہ

پر کشیدہ بہ عالم معنا

بلادر عزیزم احمد

کتابخانه
نشر نگاه معاصر

روش لایه‌ای در اندیشه پیرو

علی اکبر علیخانی

رویش لایه‌ای در اندیشه پژوهشی

علی اکبر علیخانی

دانشیار دانشگاه تهران

ناشر: نگاه معاصر (وابسته به مؤسسه پژوهشی نگاه معاصر) / مدیر هنری: باسم
الرسال / حروفچینی و صفحه‌آرایی: کارگاه نگاه معاصر / لیتوگرافی: نوید /
چاپ و صحافی فرنو / چاپ اول: ۱۴۰۱ / شمارگان: ۵۰۰ نسخه / قیمت: ۸۰۰۰۰
تومان / شابک ۵-۲۱۵-۲۹۰-۶۲۲-۹۷۸

نگاه معاصر

نشر نگاه معاصر

نشانی: مینی سیتی، شهرک شهرک محلاتی، فاز ۲ مخابرات، بلوک ۱۱، واحد ۱۰،
تلفن: ۲۲۴۴۸۴۱۹ پست الکترونیک: neghahe_moaser@yahoo.com

چاپ و صحافی: فرنو

عنوان و پدیدآور	رویش لایه‌ای در اندیشه پژوهشی / علی اکبر علیخانی، ۱۳۴۷.
مشخصات نشر	تهران: نگاه معاصر، ۱۴۰۱.
مشخصات ظاهری	۲۱۳ ص: ۱۴/۵ * ۲۱/۵ س.م.
فروست	رویش شناسی: ۱.
شابک	۵-۲۱۵-۲۹۰-۶۲۲-۹۷۸
یادداشت	کتابنامه: ص [۲۰۱]-۲۰۶.
یادداشت	نمایه.
موضوع	اندیشه و تفکر -- روش شناسی Thought and Thinking -- Methodology اندیشه و تفکر -- تحقیق -- روش شناسی Thought and Thinking -- Research -- Methodology تحقیق -- روش شناسی Research -- Methodology
رده‌بندی کنگره	BF۴۴۱ :
رده‌بندی دیویی	۱۵۳/۴۲ :
شماره کتابشناسی ملی	۹۰۳۴۳۸۰ :
اطلاعات رکورد کتابشناسی	فیبا :

فهرست اجمالی

بخش اول: تحلیل مفهومی «روش» و «اندیشه»

۲۳.....	مقدمه.....
۲۵.....	شبکه مفهومی روش.....
۲۵.....	معنای روش.....
۲۹.....	انواع روش تحقیق.....
۳۶.....	روش‌شناسی و انواع آن.....
۳۸.....	فراروش‌ها.....
۳۹.....	شبه روش.....
۴۰.....	جمع‌بندی.....
۴۳.....	اندیشه و اندیشه‌ورزی.....
۴۳.....	اندیشه.....
۴۶.....	اندیشه‌ورزی و انواع آن.....
۴۸.....	کارویژه‌های اندیشه و اندیشه‌ورزی.....
۴۹.....	آسیب‌شناسی کلان اندیشه‌ورزی.....
۵۴.....	اندیشه‌شناسی و اندیشه‌پژوهی.....
۵۸.....	تظریه‌پردازی در اندیشه.....
۵۹.....	اندیشه و شبه اندیشه.....
۶۱.....	سطوح دانش، جایگاه اندیشه، و ارتباط آن‌ها.....
۶۳.....	جمع‌بندی.....

بخش دوم: مراحل و لایه‌های روش تحقیق لایه‌ای

طراحی تحقیق و مقدمه روشمند	۶۹
مرحله پیشا اندیشه‌شناسی	۷۵
لایه اول: شاخص‌شناسی اندیشه	۷۶
لایه دوم: دوره- مسئله‌شناسی اندیشه	۸۰
لایه سوم: گونه‌شناسی الگوهای پژوهش و انتخاب الگوی مناسب	۸۲
لایه چهارم: تعیین سطح تحقیق	۹۰
مرحله اندیشمندشناسی	۹۳
لایه اول: گونه‌شناسی اندیشمند	۹۴
لایه دوم: تبارشناسی سازمانی	۱۰۰
لایه سوم: تبارشناسی سیاسی	۱۰۲
لایه چهارم: تبارشناسی فرهنگی اجتماعی	۱۰۳
لایه پنجم: روانشناسی شخصیتی	۱۰۵
لایه ششم: تبارشناسی فکری	۱۰۶
مرحله اندیشه‌شناسی	۱۰۹
لایه اول: مبناشناسی اندیشه	۱۱۰
لایه دوم: مسئله‌شناسی اندیشه	۱۱۴
لایه سوم: هدف‌شناسی اندیشه	۱۱۵
لایه چهارم: مفهوم و موضوع‌شناسی اندیشه	۱۱۵
لایه پنجم: ساختارشناسی اندیشه	۱۱۶
مرحله پسا اندیشه‌شناسی	۱۲۵
لایه اول: تبیین اندیشه	۱۲۶
لایه دوم: تحلیل اندیشه	۱۲۷
لایه سوم: تفسیر اندیشه	۱۲۸
لایه چهارم: نقد اندیشه	۱۲۹
لایه پنجم: فهم و توجیه آشفتگی و تناقضات فکری احتمالی	۱۳۰
لایه ششم: تدوین نظام اندیشگی متفکر	۱۳۰
لایه هفتم: تدوین نظام جهان‌بینی اندیشمند	۱۳۲
مرحله فرا اندیشه‌شناسی	۱۳۵
لایه اول: جغرافیای معرفت‌شناسی اندیشه	۱۳۶

۱۴۶	لایه دوم؛ رویکردشناسی اندیشه و چرخش‌های اندیشگی
۱۷۵	لایه سوم: تدوین جدول مقایسه‌ای جغرافیای معرفتی اندیشه
۱۷۶	لایه چهارم: طراحی الگو و پیش‌بینی نتیجه عینی یا خروجی اندیشه
۱۷۹	مرحله پایانی؛ نتیجه‌گیری
۱۷۹	خلاصه
۱۸۰	جمع‌بندی
۱۸۰	چکیده
۱۸۱	نتیجه‌گیری
	به‌مثابه نتیجه؛ روش در اندیشه و گذار از بحران‌های اجتماعی
۱۹۱	در اهمیت و ضرورت روش
۱۹۴	دوگانه روش - اندیشه و چالش‌های سیاسی اجتماعی
۲۰۱	منابع
۲۰۹	نمایه‌ها

فهرست تفصیلی

بخش اول: تحلیل مفهومی «روش» و «اندیشه»

مقدمه.....	۲۳
شبکه مفهومی روش.....	۲۵
معنای روش.....	۲۵
۱. روش به معنای کلی.....	۲۵
۲. روش نگارش عالمانه.....	۲۷
انواع روش تحقیق.....	۲۹
۱. روش تحقیق پایه.....	۲۹
۲. روش تحقیق حرفه‌ای.....	۳۰
۱-۲. تعریف.....	۳۱
۲-۲. انواع.....	۳۲
۳. روش تحقیق معرفت‌شناسانه.....	۳۶
روش‌شناسی و انواع آن.....	۳۶
۱. روش‌شناسی بسیط.....	۳۷
۲. روش‌شناسی مقایسه‌ای.....	۳۷
۳. روش‌شناسی اجتهادی.....	۳۷
فراروش‌ها.....	۳۸
۱. روش در اندیشه‌ورزی.....	۳۸
۲. روش در نظریه‌پردازی.....	۳۸

۳۹.....	شبه روش
۴۰.....	جمع بندی
۴۳.....	اندیشه و اندیشه‌ورزی
۴۳.....	اندیشه
۴۶.....	اندیشه‌ورزی و انواع آن
۴۸.....	کارویژه‌های اندیشه و اندیشه‌ورزی
۴۹.....	آسیب شناسی کلان اندیشه‌ورزی
۵۴.....	اندیشه‌شناسی و اندیشه‌پژوهی
۵۸.....	نظریه پردازی در اندیشه
۵۹.....	اندیشه و شبه اندیشه
۶۱.....	سطوح دانش، جایگاه اندیشه، و ارتباط آن‌ها
۶۳.....	جمع بندی

بخش دوم: مراحل و لایه های روش تحقیق لایه ای

۶۹.....	طراحی تحقیق و مقدمه روشمند
۷۵.....	مرحله پیشا اندیشه‌شناسی
۷۶.....	لایه اول؛ شاخص‌شناسی اندیشه
۸۰.....	لایه دوم؛ دوره - مسئله‌شناسی اندیشه
۸۲.....	لایه سوم؛ گونه‌شناسی الگوهای پژوهش و انتخاب الگوی مناسب
۸۲.....	۱. اندیشه‌شناسی متفکر محور
۸۲.....	۲. اندیشه‌شناسی موضوع محور
۸۴.....	۳. اندیشه‌شناسی مسئله محور
۸۴.....	۴. اندیشه‌شناسی دوره محور
۸۵.....	۵. اندیشه‌شناسی جریان محور
۸۵.....	۶. اندیشه‌شناسی تمدن محور
۸۵.....	۷. اندیشه‌شناسی مکان محور
۸۶.....	۸. اندیشه‌شناسی ترکیبی
۹۰.....	لایه چهارم؛ تعیین سطح تحقیق
۹۳.....	مرحله اندیشمندشناسی
۹۴.....	لایه اول؛ گونه‌شناسی اندیشمند
۹۵.....	۱. شخصیت‌های مقدس

۲. اندیشمندان دوره قدیم ۹۵
۳. اندیشمندان دوره جدید ۹۶
- لایه دوم؛ تبارشناسی سازمانی** ۱۰۰
۱. وابستگی اداری ۱۰۰
۲. منابع معیشتی ۱۰۱
- لایه سوم؛ تبارشناسی سیاسی** ۱۰۲
- لایه چهارم؛ تبارشناسی فرهنگی اجتماعی** ۱۰۳
۱. طبقه‌شناسی اجتماعی ۱۰۳
۲. زمینه‌شناسی فرهنگی و جامعه‌پذیری ۱۰۳
- لایه پنجم؛ روانشناسی شخصیتی** ۱۰۵
۱. تبارشناسی شخصیتی ۱۰۵
۲. تبارشناسی تربیتی ۱۰۵
- لایه ششم؛ تبارشناسی فکری** ۱۰۶
۱. تبارشناسی گفتگمانی ۱۰۶
۲. تبارشناسی شرایط سیاسی اجتماعی ۱۰۶
۲. تبارشناسی صنفی - علمی ۱۰۷
- مرحله اندیشه‌شناسی** ۱۰۹
- لایه اول؛ میناشناسی اندیشه** ۱۱۰
۱. مبانی هستی‌شناختی ۱۱۰
۲. مبانی معرفت‌شناختی ۱۱۱
۳. مبانی انسان‌شناختی ۱۱۱
۴. مبانی جامعه‌شناختی ۱۱۲
۵. مبانی ارزش‌شناختی ۱۱۳
۶. مبانی سیاسی ۱۱۴
- لایه دوم؛ مسئله‌شناسی اندیشه** ۱۱۴
- لایه سوم؛ هدف‌شناسی اندیشه** ۱۱۵
- لایه چهارم؛ مفهوم و موضوع‌شناسی اندیشه** ۱۱۵
- لایه پنجم؛ ساختارشناسی اندیشه** ۱۱۶
۱. دین اسلام ۱۱۷
۲. غرب لیبرال ۱۱۷

۱۱۸	۳. غرب چپ
۱۲۰	۴. فرهنگ منطقه‌ای و منطقه فرهنگی
۱۲۰	۵. فرهنگ بومی هر کشور
۱۲۱	لایه ششم؛ سیر تحول‌شناسی اندیشه
۱۲۲	لایه هفتم؛ روح حاکم و فضا‌شناسی اندیشه
۱۲۵	مرحله پسا اندیشه‌شناسی
۱۲۶	لایه اول؛ تبیین اندیشه
۱۲۷	لایه دوم؛ تحلیل اندیشه
۱۲۸	لایه سوم؛ تفسیر اندیشه
۱۲۹	لایه چهارم؛ نقد اندیشه
۱۳۰	لایه پنجم؛ فهم و توجیه آشفته‌گی و تناقضات فکری احتمالی
۱۳۰	لایه ششم؛ تدوین نظام اندیشگی متفکر
۱۳۲	لایه هفتم؛ تدوین نظام جهان‌بینی اندیشمند
۱۳۵	مرحله فرا اندیشه‌شناسی
۱۳۶	لایه اول؛ جغرافیای معرفت‌شناسی اندیشه
۱۳۶	۱. تعیین جایگاه معرفتی در یکی از الگوهای موجود
۱۳۷	۱-۱. دسته‌بندی تاریخی
۱۳۷	۱-۲. دسته‌بندی گفتمانی
۱۳۸	۱-۳. دسته‌بندی جریان‌ی
۱۳۹	۱-۴. دسته‌بندی موضوعی
۱۴۰	۱-۵. دسته‌بندی ترکیبی
۱۴۰	۲. تعیین جایگاه معرفتی اندیشه در الگوی خوشه‌ای
۱۴۱	۲-۱. انواع دسته‌بندی خوشه‌ای
۱۴۴	۲-۲. مبانی و مفاهیم دسته‌بندی خوشه‌ای
۱۴۶	لایه دوم؛ رویکردشناسی اندیشه و چرخش‌های اندیشگی
۱۴۸	۱. رویکردهای معطوف به ماهیت علمی اندیشه
۱۴۹	۱-۱. شاخص‌های اندیشه با رویکرد نظری
۱۵۱	۱-۲. شاخص‌های اندیشه با رویکرد عملی
۱۵۲	۲. رویکردهای معطوف به کنش‌گری
۱۵۴	۲-۱. شاخص‌های اندیشه با رویکرد بنیادگرایی

- ۲-۲. شاخص‌های اندیشه با رویکرد انقلابی ۱۵۶
- ۳-۲. شاخص‌های اندیشه با رویکرد اصلاحی ۱۵۹
۳. رویکردهای معطوف به ارتباط اندیشه با واقعیت ۱۶۲
- ۳-۱. شاخص‌های اندیشه با رویکرد آرمان‌گرا ۱۶۳
- ۳-۲. شاخص‌های اندیشه با رویکرد واقع‌گرا ۱۶۶
۴. رویکردهای ایدئولوژیک ۱۶۹
- ۴-۱. شاخص‌های اندیشه با رویکردهای ایدئولوژیک ۱۷۱
- ۴-۲. شاخص‌های اندیشه با رویکرد ایدئولوژیک باورمند ۱۷۲
- ۴-۳. شاخص‌های اندیشه با رویکرد ایدئولوژیک منفعت‌گرا ۱۷۳
- لایه سوم: تدوین جدول مقایسه‌ای جغرافیای معرفتی اندیشه ۱۷۵
- لایه چهارم: طراحی الگو و پیش‌بینی نتیجه عینی یا خروجی اندیشه ۱۷۶
- مرحله پایانی؛ نتیجه‌گیری ۱۷۹
- خلاصه ۱۷۹
- جمع‌بندی ۱۸۰
- چکیده ۱۸۰
- نتیجه‌گیری ۱۸۱
۱. بیان یافته‌ها و دستاوردهای نهایی تحقیق ۱۸۱
۲. ارائه راهکار و الگو ۱۸۱
۳. نشان دادن چشم‌انداز آینده ۱۸۱
- به‌مثابه نتیجه؛ روش در اندیشه و گذار از بحران‌های اجتماعی**
- در اهمیت و ضرورت روش ۱۹۱
۱. روشمندی؛ از تکوین تا تدوین ۱۹۱
۲. از اندیشه روشمند تا روش در اندیشه ۱۹۳
- دوگانه روش - اندیشه و چالش‌های سیاسی اجتماعی** ۱۹۴
۱. تنوع اندیشه‌ها؛ فرصت یا تهدید ۱۹۵
۲. تهدید دیدن تنوع اندیشگی و راهبرد «طرد و حذف» ۱۹۶
۳. فرصت دیدن تنوع اندیشگی و راهبرد «مروت و مدارا» ۱۹۷
- منابع ۲۰۱
- نمایه‌ها ۲۰۹

مقدمه

یکی از مهم‌ترین چالش‌های علمی جامعه علوم انسانی و اجتماعی در ایران مسئله «روش» است. هدف از وجود روش، اطمینان از درستی انجام پژوهش و به تبع آن کارآمدی و اثربخشی تحقیق است. رعایت پاره‌ای از قواعد و قوانین روشی یا اسم بردن از یک روش یا اصطلاحات روشی در یک تحقیق، که از باب رفع تکلیف یا زینت پژوهش انجام می‌شود «شبه روش» است. از معدود پژوهشگران باتجربه و استادان روش تحقیق که بگذریم، به نظر می‌رسد جامعه علوم انسانی و اجتماعی ایران با مشکل روش دست به گریبان است و این چالش برای دانشجویان تحصیلات تکمیلی حادث‌تر و بغرنج‌تر می‌نماید. کسانی که با این چالش و مسئله روبرو می‌شوند به نوعی فقط از آن گذر می‌کنند و به ندرت مسئله روش برایشان حل می‌شود. وجود چنین چالش مهمی با این گستردگی، به این معنی نیست که افراد روش نمی‌خوانند یا دروس روش تحقیق در دانشگاه‌ها وجود ندارد، بلکه بدان پرداخته می‌شود و کتاب‌ها و مقالات متعددی در این زمینه نوشته شده و حتی فصلنامه‌های تخصصی در این زمینه وجود دارد و تمام این‌ها در حد خود تأثیرات مثبتی بر جای گذاشته‌اند و نیاز را تا حدی مرتفع و مشکل را تا حدی کاهش داده‌اند، اما باقی ماندن چالش و مشکل به چهار سبب است:

نخست اینکه هیچ‌یک از روش‌ها، اعم از روش اندیشیدن، روش نگارش اثر علمی، و روش تحقیق فقط خواندنی و آموزش دادنی و یادگرفتنی نیستند، تمام این‌ها هست ولی کافی نیست و فقط بخش کوچکی از روش محسوب می‌شوند. روش یک فرایند عملی است که در کنار آموزش باید بخش عمده‌ای از زمان و انرژی برای تمرین و تکرار و آزمون و خطا در نوشتن صرف شود تا به بخشی از وجود فکری افراد و ملکه ذهن و قلم آن‌ها تبدیل گردد. هیچ‌کس به‌صرف اینکه قوانین راهنمایی و رانندگی، و جای کلاچ و ترمز و فرمان و چراغ راهنمای خودرو را می‌داند راننده نمی‌شود، اگر چه دانستن تمام این‌ها ضروری است ولی افراد باید رانندگی را در فرایند و تمرین و اقدام عملی فراگیرند و ملکه ذهن آن‌ها بشود. بنابراین یکی از دلایل وجود دائمی چالش روش در جامعه علوم انسانی و اجتماعی ایران، صرفاً پرداختن به آموزش روش بدون درگیر شدن در فرایندهای عملی آن است.

دومین عامل این است که نوشتن و پژوهش هدفمند در سطح حداقل استانداردها، که بتواند مشکلی را حل کند و مسئله‌ای را پاسخ گوید یک کار بسیار انرژی‌بر، زمان‌بر و هزینه‌بر است و اساساً از هر کسی برآمدنی نیست، بلکه به تمرکز، تأمل، تفکر، مطالعه عمیق، پشتکار، و وقت زیاد نیاز دارد. یک متن پژوهشی باید با طی کردن مراحل مختلف پخته شود و صیقل بخورد تا قابل اعتماد باشد و بتوان نتایج آن را پذیرفت یا بر اساس آن برنامه‌ریزی و تصمیم‌گیری کرد. این درحالی است که جامعه دانشگاهی و اداری ایران به شدت گرفتار آفت سیاست‌زدگی، روزمرگی، سطحی‌گرایی و سطحی‌نگری شده و مدرک‌گرایی بی‌مایه به‌هنگار تبدیل شده است. در چنین وضع و حالی، انواع مراکز دانشگاهی با سطح علمی ضعیف قارچ‌گونه سربرآورده‌اند که یکی از نتایج آن بی‌ارج شدن علم و پژوهش و روش‌های تحقیق بوده است. انواع سرقت‌های علمی و فساد گسترده در خرید و فروش پایان‌نامه و مقاله نیز از همین‌جا ناشی می‌شود. وقتی فضای کلی کشور به این سمت و سورت و اغلب قریب به اتفاق مراکز دانشگاهی کشور با

انواع شعبه‌ها در اقصی نقاط کشور یا وابسته به دستگاه‌های اداری و اجرایی، بدون داشتن شرایط و اقتضانات دانشگاهی و عضو هیئت علمی خبره، به آسانی و بدون رعایت استانداردها و قوانین علمی و روشی، مدرک به دست انبوهی از افراد دادند، چگونه می‌توان دانشجویان و استادان اندک دانشگاه‌ها و مراکز معتبر را قانع کرد که ده برابر بیشتر زحمت بکشند و کار کنند و وقت بگذارند و در نهایت، به همان مدرک و دستاوردی برسند که دیگران با یک‌دهم کار به آن رسیده‌اند و از نظر امتیازهای اداری و سیاسی هم جلوترند. به هر روی و به رغم این وضعیت نابهنجار، ضرورت و اهمیت روش همچنان به قوت خود باقی است و اگر افرادی در هر زمان بخواهند درست‌تر، منطقی‌تر و کاربردی‌تر بخوانند و فکر کنند و بفهمند و بنویسند و مشکلات را حل کنند، چاره‌ای جز پابندی به روش ندارند. همچنین اگر تصمیم‌گیران و سیاست‌گذاران هر کشوری روزی تصمیم به پیشرفت کشور و حل مشکلات و بحران‌های سیاسی اجتماعی بگیرند، چاره‌ای جز روی آوردن به پژوهش در تمام امور و گردن نهادن به نتایج آن نخواهند داشت. سیاست‌زدگی و عوام‌گرایی در عرصه دانش و پژوهش و تخصص، بدترین نوع سیاست‌زدگی و عوام‌گرایی است و مخرب‌ترین آثار را در طولانی‌ترین مدت برای جامعه علمی و مردم در پی خواهد داشت.

سومین عامل این است که خاستگاه روش‌های تحقیق عمدتاً مراکز علمی خارج از ایران است، این روش‌ها یا عیناً ترجمه شده، یا توسط استادان و پژوهشگران روش، توضیح و تبیین و تفسیر، و به مخاطب ایرانی معرفی شده است. در اهمیت و ضرورت و فایده‌مندی این کار تردیدی نیست و هیچ جامعه‌ای نمی‌تواند از آنچه در سایر کشورها می‌گذرد بی‌اطلاع باشد و موفق شود. دانش و تجربه بشری از گذشته‌های دور تا به امروز همیشه در تعامل و داد و ستد بوده است. باین حال، مشکلی که وجود دارد و باید راه‌حلی برای آن اندیشید این است که بسیاری از دانشجویان و پژوهشگران نمی‌توانند به روانی با پاره‌ای از این روش‌های ترجمه شده به‌خصوص روش‌های کیفی - ارتباط برقرار کنند و

پژوهش‌های خود را در چارچوب آن‌ها به پیش ببرند؛ گاهی هم علت این است که برخی موضوعات و مسائل جامعه ایران این قابلیت را ندارند تا با آن روش‌ها پژوهیده شوند، بلکه به روش‌های خاص خودشان نیاز دارند.^۱

چهارمین عامل، ظهور «شبه روش» به جای روش است، همانند سیري کاذب، که به ظاهر نیاز را رفع می‌کند و آرامش خاطری در حد رفع تکلیف به مخاطب یا نویسنده می‌دهد که روش استفاده شده ولی در حقیقت فقط یک ظاهرسازی صورت گرفته است. اثربخشی، کارآمدی و نجات بخشی پژوهش‌های علوم انسانی و اجتماعی در روشمند بودن آنهاست و «شبه روش» آن‌ها را بی‌اثر و بدنام می‌کند و در حل مسائل سیاسی اجتماعی ناکام می‌گذارد. کار علمی اگر روشمند نباشد ماهیت علمی آن، به درستی، زیر سؤال می‌رود و طبیعتاً قابل اعتماد و اتکا نخواهد بود چون از حیثه یک کار علمی و پژوهشی که بتوان بر اساس آن سیاستگذاری و برنامه‌ریزی کرد یا باور و اعتقادی را بنا کرد خارج می‌شود، و به یک متن عمومی یا رسانه‌ای تبدیل می‌گردد که بر اساس سلیقه نویسندگانش تهیه شده است. بدون روش، البته متن‌های مفید و تأثیرگذار وجود خواهند داشت ولی هیچکدام اثر پژوهشی محسوب نمی‌شوند. چون یکی از ویژگی‌های ماهوی هر کار پژوهشی، روش آن است. امید است این اهمیت تا پایان این کتاب بیشتر روشن شود.

مسئله‌ای که موجب شد این اثر شکل بگیرد نبود یک روش مشخص و کاربردی برای انجام پژوهش در حوزه «اندیشه»^۲ است، البته روش‌های کلی‌تر و عمومی‌تری هم اکنون برای شناخت اندیشه‌ها استفاده می‌شود که از جمله می‌توان به روش اسپریگنز،^۳ روش شیوه عمل بیانی^۴ و کنش گفتاری^۵

۱. برای نمونه باید گفت فرهنگ ایرانی بسیار پیچیده و منحصربه‌فرد است، دین و سیاست نیز هرکدام به تنهایی پیچیدگی‌ها و الزامات خاص خود را دارند. ترکیب این سه با یکدیگر در ایران، پدیده‌ها و موضوعات مرتبط با آنها را ده چندان پیچیده‌تر می‌کند. طبیعی است که درک و لحاظ کردن این پیچیدگی‌ها و زوایای پنهان و غیر قابل محاسبه در پژوهش‌های علوم انسانی و اجتماعی، روش‌های خاص خودش را می‌طلبد.

۲. در فصل نخست به تعریف «اندیشه» و مفاهیم مرتبط پرداخته ایم.

۳. توماس اسپریگنز، فهم نظریه‌های سیاسی، فرهنگ رجایی، تهران: نشر آگه، ۱۳۹۸.

4. Linguistic Action

5. Speech Action

اسکینر،^۱ و برخی نحله‌های دیگر هرمنوتیک،^۲ روش‌های تحلیل گفتمان،^۳ روش تحلیل محتوای کیفی،^۴ روش تحلیل مضمون،^۵ و پاره‌ای دیگر از روش‌ها اشاره کرد. روشی که در این اثر ارائه می‌شود به طور خاص ویژه پژوهش در «اندیشه» است. به تبع مسئله فوق، پرسش اصلی این است که یک روش تحقیق ویژه پژوهش در اندیشه - اعم از اندیشه‌های سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی، حقوقی، مدیریتی، تربیتی، روانشناسی، ادبی، هنری، فلسفی، عرفانی، فقهی، کلامی ارتباطات و رسانه‌ای، و ... - دارای چه مختصات، مراحل و چارچوب‌هایی است؟

بر این اساس تمرکز این اثر بر ارائه یک «روش تحقیق» برای اندیشه‌پژوهی و اندیشه‌شناسی است و تلاش شده با تکیه بر ربع قرن تجربیات پژوهشی نگارنده،

1. See: Quentin Skinner "Meaning and Understanding in the History of Ideas", *History and Theory*, Vol. 8, No. 1 (1969), pp. 3-53. / J.G.A. Pocock, *Political Thought and History: Essays on Theory and Method*, Cambridge: Cambridge University Press, 2009; Kuschel, G. B. "Skinner's Methodology: A Weapon against Liberalism". *Res publica (Madrid)*, 21(1), 2018, PP. 109-122.

۲. ر.ک: یس زمرمن، هرمنوتیک؛ درآمدی بسیار کوتاه، ابراهیم فتوت، انتشارات کتاب کوله پستی، ۱۳۹۸.

۳. ر.ک: لوئیز فیلیس، ماریان یورگنسن، نظریه و روش در تحلیل گفتمان، هادی جلیلی، تهران: نشر نی، ۱۴۰۰؛ راث ووداک، مایکل میر، روش‌های تحلیل انتقادی گفتمان، رحیم ایلغمی سراسکانرود، تهران: انتشارات دانشگاه عالی دفاع ملی تهران، ۱۳۹۸؛ حسن بشیر، روش عملیاتی تحلیل گفتمان، تهران: انتشارات سروش، ۱۳۹۹؛ همچنین در مورد نظریه‌های گفتمان ر.ک: دایان مک دانل، مقدمه‌ای بر نظریه‌های گفتمان، تهران: انتشارات فرهنگ گفتمان، ۱۳۸۰؛ محمدرضا تاجیک (به اهتمام)، گفتمان و تحلیل گفتمانی، تهران: انتشارات فرهنگ گفتمان، ۱۳۷۹.

۴. ر.ک: کولس کریپندورف، تحلیل محتوا: مبانی روش‌شناسی، هوشنگ نایی، تهران: نشر نی، ۱۳۹۰؛ غلامرضا محمدی مهر، روش تحلیل محتوا (راهنمای عملی تحقیق)، تهران: انتشارات گنجینه علوم انسانی، ۱۳۹۸.

Schreier, M. *Qualitative content analysis in practice*, London: Sage publications (2012); Selvi, A. F. "Qualitative content analysis" In: *The Routledge handbook of research methods in applied linguistics*. New York; Routledge (2022): pp. 440-452; Kracauer, S. "The Challenge of Qualitative Content Analysis" In: *Selected Writings on Media, Propaganda, and Political Communication*, New York: Columbia University Press, 2022: pp. 322-332.

۵. محمد شیخ‌زاده، رضا بنی‌اسد، تحلیل مضمون؛ مفاهیم، رویکردها و کاربردها، تهران: نشر لوگوس، ۱۳۹۹؛ زهرا طالب، روش تحلیل مضمون با رویکرد کاربردی، تهران: سازمان انتشارات جهاد دانشگاهی، ۱۳۹۱.

یک روش کاربردی با اصول و قواعد روشن ارائه شود تا پژوهشگران را با خطای کمتر و فایده بیشتر به نتیجه برساند. روشی که در این اثر ارائه شده «مرحله لایه‌ای» نام دارد. از آنجا که اندیشه و شخصیت هر متفکری دارای لایه‌های متعددی است، این روش طی مرحله‌های مختلف این لایه‌ها را شناسایی و تحلیل می‌کند. برای سهولت در تلفظ، این روش را به اختصار «لایه‌ای» نامیدیم. این روش، در مقایسه با روش‌های مورد اشاره، چند ویژگی خاص خودش را دارد:

نخست اینکه «ذومراحل» است و این به معنی «ذومراتب» بودن آن نیز هست؛ یعنی پژوهشگر می‌تواند به تناسب موضوع، علاقه، زمان، بودجه، دغدغه، و اهدافی که دارد فقط از برخی مرحله‌های روش استفاده کند و تحقیق خود را به طور مشخص در قالب یک یا چند مرحله انجام دهد. در هر مرحله، انجام هر لایه از پژوهش، یک لایه از ابهام پژوهش یا اندیشه متفکر مورد مطالعه را روشن می‌کند، حتی پژوهشگر می‌تواند لایه‌ها را نیز گزینش کند و فقط برخی از لایه‌های اندیشه متفکر مورد مطالعه را تحقیق کند، بنابراین یک روش ایده آل گرایانه یا «همه یا هیچ» نیست؛

دوم اینکه این روش قابلیت دارد علاوه بر پژوهش در اندیشه هر متفکری به صورت انفرادی، پژوهش تطبیقی در اندیشه جمعی از متفکران را در بازه‌های زمانی و جغرافیای فکری متفاوت مدیریت کند و امکان دسته‌بندی و مقایسه آن‌ها را فراهم آورد؛

سوم اینکه اگر چه این روش با هدف اندیشه‌پژوهی و اندیشه‌شناسی ارائه شده اما برای اندیشه‌ورزی نیز کاربرد دارد.

نکته دیگری که در این مقدمه شایسته اشاره است اینکه مباحث روش و روش‌شناسی بسیار گسترده، متنوع، و گاهی سخت فهم و آشفته‌اند، منابع موجود هم کمابیش به همین صورت‌اند و عمدتاً برای اهل فن کاربرد دارند. احاطه کلی به این روش‌ها نیز به سال‌ها مطالعه و پژوهش نیاز دارد. از سوی دیگر، کمتر می‌توان یک کلاس روش تحقیق در دانشگاه‌های ایران پیدا کرد که استاد، متناسب با نیاز و سطح دانشجو و به صورت ساده و کاربردی و عملی، هم یک نگاه کلان در باب روش به دانشجو بدهد و هم یک یا چند روش را در عمل و کاربرد به او بیاموزد.

این اثر نیز مدعی نیست که همه ابهامات روشی خواننده را حل می‌کند، با این حال امیدوار است هم یک نگاه کلان نسبت به کلیت روش به خوانندگان بدهد و هم یک روش کارآمد و قابل استفاده برای پژوهشگران و دانشجویان تحصیلات تکمیلی، در حوزه اندیشه پژوهی فراهم آورد. نگارنده «روش نگارش دانشگاهی»، «روش تحقیق پایه»، «روش تحقیق حرفه‌ای» و «روش تحقیق معرفت‌شناسانه» را از یکدیگر تفکیک و تعریف کرده است.^۱ آنچه این اثر به تفصیل بدان پرداخته طراحی و ارائه یک «روش تحقیق حرفه‌ای» - و شاید در مواردی معرفت‌شناسانه - است و برای پژوهشگرانی قابل استفاده است که «روش نگارش دانشگاهی» و «روش تحقیق پایه» را بدانند.

کتاب حاضر در دو بخش و یک گفتار پایانی به مثابه نتیجه تنظیم شده است. بخش نخست دارای دو بحث پایه‌ای است که برای این اثر ضروری می‌نمود. بحث اول در باب روش و روش‌شناسی است و به اجمال تعاریفی از «روش»، «روش نگارش دانشگاهی»، «روش تحقیق پایه»، «روش تحقیق حرفه‌ای»، «روش‌شناسی»، «روش تحقیق معرفت‌شناسانه»، «روش در اندیشه‌ورزی»، «روش در نظریه‌پردازی»، و «شبه روش» ارائه می‌دهد. به نظر می‌رسد تفکیک و تمایز این‌ها قبل از ورود به بخش‌های بعدی ضروری است. قسمت دوم این بخش درآمدی بر اندیشه‌پژوهی است و مباحث پایه‌ای مربوط به تعاریف و انواع اندیشه و اندیشه‌ورزی، شاخص‌های اندیشه، کارویژه‌های اندیشه، شبه اندیشه، آسیب‌شناسی کلان اندیشه ورزی و ... را روشن می‌کند.

بخش دوم که بخش اصلی کتاب است به ارائه روش تحقیق لایه‌ای می‌پردازد و این روش را در پنج مرحله و بیست و هشت لایه، معرفی می‌کند. هر لایه دارای برخی گام‌های عملی است. آخرین مبحث کتاب که «به مثابه نتیجه» نوشته شده، بحثی در باب اهمیت و ضرورت اندیشه و روش برای گذار از بحران‌های سیاسی اجتماعی است. در هر دو بخش، از تکرار مباحثی که در سایر کتاب‌های روش

۱. تعاریف و تمایز این روش‌ها در بخش اول آمده است.

تحقیق در دسترس علاقه‌مندان قرار دارد خودداری شده، و نگارنده فقط به مباحث موردنظر خودش پرداخته است.

از آنجا که طراحی تحقیق و نوشتن مقدمه روشمند در آغاز هر تحقیق، و نتیجه‌گیری عمیق و متقن در پایان آن، بخش جدایی‌ناپذیر هر پژوهشی است، در ابتدا و انتهای روش لایه‌ای، نحوه نوشتن مقدمه و نتیجه‌گیری به صورت کلی و به گونه‌ای که برای تمام پژوهش‌ها مفید باشد بیان شده است. به همین دلیل، این دو را جزئی از مراحل روش تحقیق لایه‌ای به حساب نیاورده‌ایم و در شماره‌گذاری مراحل لحاظ نشده است.

امید می‌رود این اثر بتواند در حد خود راهگشای پژوهشگران برای به سامان رساندن تحقیقاتشان و اثربخش کردن آنها در حوزه اندیشه‌پژوهی باشد. طبیعی است که اثر کاستی‌ها و نواقصی داشته باشد، بنابراین، منت‌دار فرهیختگان نکته‌سنج هستیم که این نواقص و عیوب را از هر راهی به اطلاع نگارنده برسانند. این لطف، هم به رشد و تعالی نویسنده کمک می‌کند و هم موجب می‌شود این ایرادها در چاپ‌های بعدی اصلاح شوند. استادان فاضل و ارجمند جناب آقای دکتر محمود سریع‌القلم، جناب آقای دکتر احد فرامرز قراملکی، و جناب آقای دکتر رستم فلاح با مطالعه اثر نکات ارزشمندی را گوشزد فرمودند و به ارتقای آن کمک کردند. استاد اکبر قنبری، مدیر محترم مؤسسه نگاه معاصر، از انتشار اثر استقبال فرمودند و آن را به زیور طبع آراستند. سرکارخانم مهناز شاه‌علیزاده در صفحه‌آرایی و رسم جداول و نمودارها زحمات زیادی متقبل شدند. از تمامی این عزیزان صمیمانه سپاسگزارم و سلامت و سعادت آنها و همگان را از درگاه خدای بزرگ مسئلت دارم.

علی‌اکبر علیخانی

دانشگاه تهران

تیرماه ۱۴۰۱

بخش اول

تحليل مفهومی «روشی» و «افده‌یشه»

مقدمه

این بخش به عنوان پیش نیاز برای بخش دوم، دو بحث اساسی را در مورد «روش» و «اندیشه» مطرح می‌کند. از این دو مفهوم و مفاهیم پیرامونی آنها تعاریف جدیدی به عمل آمده و ابعاد آنها روشن شده است. اگر چه این بخش از نظر کمی با بخش دوم تناسب ندارد ولی به لحاظ کیفی مهم است و فهم بهتر بخش بعدی منوط به این بخش است. در این بخش ابتدا در توضیح شبکه مفهومی روش، تقسیم‌بندی و تعاریف روشنی از مفاهیم و حوزه‌های مربوط به روش ارائه شده است به گونه‌ای که ذهن خواننده را منسجم کند و جهت بدهد و خواننده بتواند از بالا نگاهی به جغرافیای معرفتی حوزه روش داشته باشد، بدون اینکه وارد معرکه آراء و نظریات متکثر و گاهی سردرگم‌کننده در باب روش و روش‌شناسی بشود. شبکه مفهیمی که در این بحث به تعریف یا معرفی آنها می‌پردازیم عبارت‌اند از: روش، روش‌نگارش دانشگاهی، روش تحقیق پایه، روش تحقیق حرفه‌ای، روش‌شناسی، روش تحقیق معرفت‌شناسانه، روش در اندیشه‌پردازی، و روش در نظریه‌پردازی. در پایان به بحث «شبه روش» نیز اشاره شده است. هدف از مطالب این بخش این است که جغرافیای فکری کل کتاب روشن شود و خواننده دریابد که در مجموعه شبکه مفاهیم روش، روش لایه‌ای که در این اثر معرفی شده در کجای

شبکه مفاهیم روش قرار دارد و چه نقش و وظیفه‌ای را ایفا می‌کند. این بحث کوتاه می‌تواند یک تصویر و شمای ساده و کلان از مجموعه مفاهیم و مباحث روش را برای مخاطبان ارائه دهد.

در قسمت دوم نیز تلاش شده تعاریف مشخص و مرزهای روشنی برای مفاهیم «اندیشه»، «اندیشه‌ورزی»، انواع و سطوح اندیشه‌ورزی، و ... بیان شود. از جمله مباحث مهم در این قسمت تمایز «اندیشه» از «شبه اندیشه»، و بیان شاخص‌هایی برای تشخیص این دو از یکدیگر است. البته در بخش دوم نیز به طور مستقل و به تناسب بحث، به شاخص‌های «اندیشه» پرداخته شده است.